

УДК 94(477.43/44):378.2

Л.В.Баженов

Поділля в житті та творчості Михайла Грушевського

У статті, присвяченій 150-річчю від дня народження М.С.Грушевського, спираючись на опубліковані джерела та наукову літературу з грушевськознавства, висвітлюються родинні зв'язки з Поділлям, зокрема його часте перебування в с.Сестринівка, що на Вінниччині, аналізується перша опублікована наукова праця “Південно-руські господарські замки в половині XVI ст.” (1890), створена ним під час навчання в Київському університеті (1866–1890).

Розглядається другий період творчості вченого (1890-ті рр. – початок ХХ ст.), пов'язаний тісно з виконанням магістерської дисертації “Барське староство у XV–XVIII ст.” на Поділлі та створенням перших томів “Історії України-Русі”, пошуки до них історичних джерел в Кам'яниці-Подільському, Барі та інших місцях Подільської губернії, його участь в археологічних розкопках літописної Бакоти (1891), встановлення тісних доготривалих зв'язків та співпраці з Ю.Й.Сіцінським та іншими місцевими науковцями і краєзнавцями.

Ззначається вплив на активізацію місцевих науково-краєзнавчих досліджень історії Поділля в ході другого перебування М.Грушевського в Кам'яниці-Подільському під час Української революції (лютий–березень 1919 р.).

З'ясовуються зв'язки М.Грушевського з науковцями і краєзнавцями Поділля у 1924–1928 рр., його сприяння Ю.Сіцінському у виданні праці “Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.”, висвітлюється організація Ю.Сіцінським у 1926 р. відзначення 60-ліття М.Грушевського у м.Кам'яниці-Подільському та на Поділлі, подаються оцінки внеску академіка у дослідження історії цього регіону України.

Ключові слова: історія Поділля, М.С.Грушевський, Ю.Й.Сіцінський, дослідження, магістерська дисертація, твори, листування, співпраця.

9 лютого 2015 року було видано Указ Президента України (№63/2015) “Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського” – видатного українського державного та політичного діяча, першого Голови Центральної Ради УНР, засновника Української Народної Республіки, одного із лідерів українського національного руху, вченого світового рівня, організатора української історичної науки, письменника, літературознавця, автора понад дві тисячі праць, присвячених історії України та її регіонів.

Одна із яскравих сторінок в автобіографії Михайла Сергійовича є його постійний зв'язок у житті та творчості з українською Подільською землею. Дійсно Подільський край відіграв важливу роль у долі М.С.Грушевського, зайняв певну часточку його життя. Тому важливим завданням для дослідників і краєзнавців є виявити усі аспекти біографії академіка і державного діяча

пов'язані з Поділлям і довести їх до широких кіл громадськості. Про це красномовно свідчать створені праці за 25 років незалежності України такими подільськими грушевськознавцями як М.Кравець [1], В.Воловик і О.Воловик [2], С.Гальчак [3], Ю.Зінько [4], І.Романюк [5], І.Мазило [6], О.Бакалець [7], В.Страшний [8], О.Кошель [9], М.Мошак [10], Л.Баженов [11] та чимало ін. Джерельною базою для підготовки статті в контексті означеної теми слугують в основному документи і матеріали фонду "Грушевських" (ф. 1235), що зберігається в Центральному державному історичному архіві України (Київ). Особливого значення мають тут чотири справи [12, спр. 214, 746, 747, 759], де міститься 78 листів подільського історика Ю.Сіцінського до академіка, що датуються 5 листопада 1891 – 17 жовтня 1912 і 1927 роками. В них відображена широка палітра спільних наукових інтересів, взаємодопомоги у дослідженні та створенні праць з історії Поділля, тривалої дружби обох учених, які дозволяють краще пізнати біографічні аспекти один одного, процес творчих стосунків, з'ясувати роль і місце Поділля в житті М.С.Грушевського.

Метою розвідки є висвітлення зв'язків М.С.Грушевського з вченими і краєзнавцями Подільського регіону в процесі його наукової діяльності та відображення історії краю у своїх працях.

М.С.Грушевський народився 29 вересня 1866 р. в м.Холм (нині Польща), у сім'ї вчителя. Проте змалку його родові коріння було тісно зв'язано з Поділлям, зокрема з селом Сестринівка, що тепер у Козятинському районі Вінницької області, звідки походила дочка священнослужителя Захарія Оппокова Глафіра – його мати. До початку ХХ ст. разом з батьками, юнаком і вже самостійно зрілим чоловіком він майже щороку відвідує родинне гніздо в Сестринівці, яка стала його малою батьківщиною. У листі до Івана Франка М.Грушевський писав: "Об'їхавши родичів, засіли ми в дорогій могому серцю Сестринівці, де я ніколи не міг досить налюбуватися українською природою, наслухатися української мови, натішитися українським краєвидом і обстановкою..." [13, с. 250]. Згодом він неодноразово відгукувався про рідний край: "І коли я все-таки любив Сестринівку, незвичайно страшенно мріяв про неї, линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя..., де я міг зв'язуватися з українською стихією, дотикаючись до української землі, її природи, до її культури... Життя в Сестринівці було для мене одним неухайним святом, де не можна було встигнути використати всіх утіх і приємностей, які розгорталися там тиждень і дні..." [14, с. 19]. Сьогодні у с.Сестринівці діє меморіальний музей М.С.Грушевського, в якому гідно відзначено 150-річчя з дня народження цієї видатної постаті.

Проте науковий інтерес до дослідження історії Поділля в Михайла Грушевського започаткувався під час студіювання в Київському університеті св. Володимира (1886–1890). Вже на другому курсі навчання у 1887 році він, готуючи доповідь для наукового семінару професора В.Б.Антоновича, створив рукопис своєї першої наукової праці "Южно-русские господарские замки в половине XVI века", яку після копіткого доопрацювання опублікував статтею у збірнику "Университетские известия" [15] і водночас окремою книжечкою

у видавництві свого вишу (К., 1890). У 2013 р. хмельничанин А.Трембіцький здійснив переклад цієї праці українською мовою, подав передмову, коментарі, факсимільні сторінки російською мовою і видав її книгою [16]. У цьому творі М.Грушевський уперше проаналізував за матеріалами описів та давніх актів роль державних, приватних і господарських замків (у тому числі згадав про Брацлавський та Вінницький замки) в системі оборонних рубежів південних кордонів України в складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої у XV–XVI ст. від спустошливих нападів татарської орди й з’ясував їх недостатню військову та господарську ефективність, що викликало тривалу гостру полеміку в істориків Польщі та України. У праці автор подав цінні відомості про південно-руські повітові “господарські” замки в середині XVI ст., про їх ревізії, зовнішній вигляд і облаштування, про адміністрацію, стан та укріплення замків, про варту, засоби оборони, артилерійське озброєння та харчові припаси замків. Зокрема, про Вінницький замок у праці пишеться: “Стіни бували подвійні, проміжки між ними засипали землею чи піском; іноді, як у Вінниці, роль внутрішньої стіни виконував добре обмащений тин; ззовні обмащували глиною міцним оплотом, її не могли пробити навіть гарматне ядро, як засвідчив досвід Вінницького замку” [16, с. 24]. Рецензент цього видання П.В.Голубовський зазначив, що “Це перша праця засвідчила, що на науковому небосхилі з’явився вчений, здатний оригінально і глибоко мислити”, “виконана досить старанно та вміло”, “читається з великою цікавістю та легкістю, а за уважністю обробки, являє собою приємне явище в історичній літературі” [17, с. 333-334]. М.Грушевський згодом впровадив цю працю в 7-й том “Історії України-Руси” і зберіг у ній погляди, позиції і оцінки на систему замків XVI ст.

В університеті з першого курсу студіювання за педагога-наставника і наукового керівника мав професора В.Б.Антоновича, який був тісно зв’язаний з Подільським краєм та його краєзнавцями. В.Б.Антонович готував талановитого студента спочатку як киевознавця і поділлєзнавця ранніх періодів історії України, залучив його до створення книги “Нарис до історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.” (К., 1891), за яку був удостоєний золотої медалі і залишений професорським стипендіатом в університеті. У цьому виданні чимало місць було приділено різним аспектам ранньої історії Поділля в складі Київської Русі.

Після закінчення університету В.Антонович визначив М.Грушевському тему магістерської роботи з історії Барського староства XV–XVIII ст. у складі Подільського воєводства. М.Грушевський став розробляти складну і майже не досліджену історію цього староства, якій він присвятив понад п’ять років наполегливої праці. В своїй “Автобіографії”, написаній у 1926 р., він, зокрема, писав: “...працював над магістерською дисертацією. Тема – піддана мені тим же В.Б.Антоновичем – була вибрана досить нещасливо. Прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, і хоч в результаті вийшла досить цінна книга (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля XIV–XVIII ст.” [18].

У літні місяці 1891 року Грушевський разом із Антоновичем та іншими київськими вченими, які взяли участь в археологічному дослідженні давньоруської Бакоти, що на Дністрі, прибув уперше до губернського м. Кам'яця-Подільського, який справив на нього незабутнє враження своєю історією, природою та пам'ятками. Тут він опрацював у фондах та бібліотеці заснованого у 1890 році Давньосховища старожитностей (історичного музею) стародруки, рукописи, акти й інші документи стосовно теми дослідження, взяв участь у засіданнях краєзнавчого Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Водночас прилучився до археологічних розкопок на Дністровських кручах поблизу Старої Ушиці Бакотського скельного монастиря доби XII–XIV ст., які проводили В.Б. Антонович і завідувач Давньосховища Ю.Й. Сіцинський. Тут на руїнах української Помпеї – колишньої столиці давньоруського Пониззя Бакоти і заклався фундамент дружби, наукової співпраці Сіцинського з Антоновичем і Грушевським [11, с. 16].

Як свідчать перші листи до Грушевського в листопаді-грудні 1891 року, Сіцинський уже тоді незаперечно визнав науковий авторитет останнього, вбачав у ньому талановитого історика, палко підтримував працю молодого вченого над історією Барського староства [19, арк. 6-7]. За проханням Грушевського, Сіцинський протягом жовтня-грудня 1891 – серпня 1893 років розшукував на Поділлі документи з даної проблематики переважно через священиків сіл Легичівського повіту (сс. Радівці, Галузинці, Липовці, Явтухи, Васютинці, Вільківці й ін.), де компактно проживало польське населення, зібрав досліднику описи про життя місцевої шляхти. З цього приводу в листі від 1 грудня 1891 року Сіцинський писав: “Вельмишановний Михайло Сергійович! Надсилаю Вам оригінал відповідей семи священиків... Зверху на відповідях я поставив адреси священиків на випадок, якщо буде потрібно Вам звернутися до кого-небудь з проханням пояснити написане...” [20, арк. 1]. Факти цих свідчень і особливо спостереження священиків сіл Галузинці Арсенія Туркевича і Коростовці – Івана Квартировича щодо побуту зuboжілої шляхти, по суті її селянський спосіб життя, були використані Грушевським у статті “Етнографічні дані про Барську околичну шляхту до кінця XVIII ст.” [21], монографії та дисертації “Барське староство”.

Влітку того ж 1891 р. М. Грушевський відлучився від археологічної експедиції в Бакоті і здійснив поїздку до позаштатного міста Бара та його околиць з метою ознайомлення з місцевістю, населенням та пошуків потрібних йому матеріалів для дисертації. Він відібрав у священиків навколбарських сіл Барські Чемериси, Гармаки, Войнашівка, Полівка (нині Мирне) та інших свідчення про нащадків місцевої шляхти, інші відомості про життя населення в колишньому старостві [22, с. 13]. Головними ж джерелами для магістерської роботи стали для вченого вцілілі книги барського магістрату XVI–XVIII ст., які зберігалися в Київському архіві, та матеріали Московського і Варшавського архівів. З цього приводу він згадував: “...треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи серед дороги. Щоправда, дуже тверда школа архівальної

роботи, яку я мусив для неї перебути – сочні переглянутих актових книг, тобто в архівах Києва, Варшави, Москви, не пішла марно і віддала свої услуги мені потім” [18]. Ця копійка праця завершилися виданням монографії “Барське староство. Историчні нариси (XV–XVIII ст.)” (1894) [23], двотомної збірки унікальних документів “Акти Барського староства” (1893–1894) [24], які до сьогодні є солідною археографічною базою для дослідження всього Подільського регіону, та низки статей краєзнавчого характеру “Барская околичная шляхта до конца XVIII ст.” (1892), “Этнографические данные о барской околичной шляхте до конца XVIII века” (1892), “Организация старостинского и околичного управления в Барском старостве” (1895) й інших та захистом 1894 року в Київському університеті магістерської дисертації “Барське староство”.

Водчас М.Грушевський кризь призму магістерської роботи продовжував цікавитися загальною історією Поділля від давнини до XVIII ст., яку вважав не дослідженою, і створив низку праць, котрі заклали основи наукового поділлязнавства. Його перу належать такі вагомні праці, які й досі не втратили своєї актуальності, як “Економічний огляд селян на Поднітров’ї-Галицькому в середині XI ст.”, “Опис подільських замків 1494 року” (1895), “Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 року”, “Дозвіл короля митнику Петрашу на передачу с.Крогільця камінецькому наміснику Григорію” (1896), “До питання про організацію управління в судах у Подільській землі” (1894), “Про деякі форми шляхетського землеволодіння в Південно-Західній Русі” (1894), “Матеріали до історії Коліївщини” (1907) та ін. Цей матеріал сьогодні має особливу цінність для дослідження середньовічної і нової історії Східного і Західного Поділля, і саме він допомагає місцевим науковцям добирати відомості про заснування, етимологію, господарський розвиток, суспільний устрій населених пунктів сучасних Барського, Мурованокуролицького, Могилів-Подільського (Вінниччина), Віньковецького, Новоушицького, Кам’янець-Подільського (Хмельниччина) та інших районів краю, території яких входили до Барського староства.

Якщо ж взяти його багатомну “Історію України-Руси”, то в ній налічується до 800 сторінок, в яких розглядається розселення на Поділлі улчів і тиверців, боротьба за цей край між Золотою Ордою, Литвою та Польщею, суспільно-політичне, економічне та культурне життя регіону у XIV–XVIII ст., а також подаються назви міст і сіл, природно-географічні означення, чимало прізвищ постатей, описи інших історичних відомостей і фактів, пов’язаних з територією Подільської землі від періоду Київської Русі до кінця XVIII ст. у контексті історії України. Можна сказати, що “Історія України-Руси” М.Грушевського для сучасності є своєрідною розгорнутою енциклопедією знань про минувшину Поділля та інших регіонів країни.

З 1891 року М.С.Грушевський став підтримувати постійні зв’язки з Ю.Й.Сіцинським, іншими науковцями Кам’янця-Подільського і губернії, турбувався про розбудову краєзнавчого руху і регіональних досліджень, радів появі нових видань поділлязнавців. Свідченням цьому є його позитивні рецензії в “Записках

наукового товариства імені Шевченка” на випуски “Трудів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету” [25], особливо на працю Ю.Сіцинського і його колег “Церкви і парафії Подільської єпархії” (1901), по суті перший системний опис усіх населених місць Подільської губернії [26]. У сою чергу М.С.Грушевський, як керівник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і редактор його видань, сприяв публікації статей подільських краєзнавців Ю.Сіцинського, К.Широцького та інших у томах “Записки НТШ” та інших наукових збірників.

Разом з тим, М.Грушевський з 1892 р. постійно дарував бібліотеці Кам’янець-Подільського історичного музею і особисто його завідувачу Ю.Сіцинському свої нововидані праці. Зокрема, він надіслав з особистими приписами і побажаннями свою монографію “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІV ст.” (1891), книги і відбитки статей “Опис подільських замків 1491 року”, “Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 року”, “Барське староство” (1894), ряд томів його головного видання “Історія України-Руси” та ін. На жаль, протягом 30–70-х років ХХ ст. це зібрання творів М.Грушевського у бібліотеці музею неодноразово вилучалося різними “комісіями” по боротьбі з націоналізмом в Україні. У результаті ця цінна колекція розпорошена і поки втрачена для сучасників.

Крім того, в практику написання листів Ю.Сіцинського до Михайла Сергійовича увійшло оцінювання значення виданих праць Грушевського. З приводу одержаної книги “Акти Барського староства” Сіцинський констатував у листі від 8 лютого 1894 року: “З великим інтересом прочитав Ваш... 1-й том VIII частини “Архива Юго-Зап. России”. Дай Бог Вам сили і здоров’я і далі трудитися. Цікаво побачити 2-й том Вашої праці” [27, арк. 14-15]. Щодо монографії Грушевського “Барське староство” Сіцинський відгукнувся досить лаконічно: “Ця робота вельми цінна” [27, арк. 24]. З перших кроків дружби Сіцинський уважно стежив не тільки за творчістю Грушевського, а й за його службовою кар’єрою і громадською діяльністю. Так, у листі від 12 грудня 1894 року з приводу призначення Грушевського на посаду завідувача кафедрою Львівського університету Сіцинський писав: “Перш за все, ...хоч і пізно – вітаю Вас на новій ниві. Сердечно бажаю Вам щастя. Дай Бог Вам здоров’я і сил у Вашій важкій, але великій праці” [27, арк. 20]. Згодом подільський історик постійно цікавився через листування роботою Михайла Сергійовича на посаді голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка, веде мову про публікацію своїх статей на сторінках “Записок НТШ”. 1896 року з ініціативи Грушевського і за значний науковий вклад у вивчення історії Поділля Сіцинського було обрано дійсним членом НТШ, за що мав підозри і нарікання з боку російської влади у Києві та Кам’янці-Подільському.

Водночас Ю.Сіцинський неодноразово звертався до М.Грушевського за порадами, по допомогу в розшуку потрібної літератури і джерел для написання книг з історії Поділля. Так, у листі від 17 квітня 1892 року Юхим Йосипович писав: “Дозвольте, перш за все, подякувати Вам за прислану брошуру про

Барське староство, а за сим звернутися до Вас з уклінним проханням... знайти брошуру “Списки актових книг Центральних архівів” і вислати за мій рахунок” [27, арк. 6-8]. В іншому листі від 11 березня 1893 року Сіцінський повідомляв: “В останній час я зайнявся історією Кам’янця і мені необхідно познайомитися з сучасним устроєм міст, а книги “О городах”... автора я не пам’ятаю... прошу повідомити мені, якщо книга буде знайдена” [27, арк. 9-10]. У листі від 8 травня цього ж року він звернувся до Грушевського з словами вдячності “за вказані статті професора Владимирського-Буданова” [27, арк. 11-12]. Такий характер письма притаманний більшості листів Сіцінського. Ця переписка обох учених тривала до 17 жовтня 1912 року, про що засвідчує папка з відповідними листами у фонді “Грушевських” ЦДДА України у м.Києві. Проте вони засвідчували про свою взаємну дружбу і співпрацю під час подальших зустрічей у Києві.

М.Грушевський вдруге побував у м.Кам’янці-Подільському під час Української революції 1917–1921 рр. Зокрема, тут він постійно мешкав упродовж з початку лютого до кінця березня 1919 року. В той час у місті зібралися навколо створеного у місті Державного українського університету кращі представники наукової інтелігенції України (І.Огієнко, В.Біднов, В.Вінниченко, Д.Дорошенко, П.Клименко, П.Клепатський, І.Крип’якевич, К.Широцький, І.Любарський та ін.). На М.С.Грушевського повторно справили хвилююче враження архітектурні ансамблі старого міста, краєвиди Кам’яниччини під час наукових екскурсій разом з Ю.Сіцінським до Жванця та інших місць Подністров’я. Тут він поринув у громадську діяльність. Встигав виступати з лекціями в гімназії, на жіночих курсах, гуртках “Просвіти”, зустрічатися з студентами університету, хоча за особистих складних відносин з ректором І.І.Огієнком відмовився викладати в університеті. Захопився редагуванням газети “Життя Поділля”, яку зробив демократичною і доступною широкому загалу читачів, активно працював над створенням чергового тому “Історія України-Руси”, підручника “Історія України”, написанням наукових статей. За заслуги в дослідженні історії і культури України та Поділля 22 червня 1919 р. М.С.Грушевський і І.І.Огієнко були обрані почесними членами Подільського церковного історико-археологічного товариства [9; 11].

31 березня 1919 року М.С.Грушевський виїхав з міста за кордон і повернувся в Україну у 1924 році. Обраний до складу Всеукраїнської Академії наук, він очолив наукову секцію історії України. На цій посаді він уважно стежив за розвитком історичної науки, за краєзнавчим рухом у регіонах країни, схвально поставився до заснування в 1925 році Кам’янець-Подільського наукового товариства при УАН, підтримував діяльність Кабінету виучування Поділля при Вінницькій філії всенародної бібліотеки ВУАН, продовжував копітку працю над завершенням створення томів “Історія України-Руси”, на сторінках якої вкраплені цікаві епізоди минувшини Поділля.

Не забув академік і про Сіцінського, якого було включено 1925 року до складу порайонованої Комісії Західної України при Історичній Секції ВУАН, яка вивчала минуле Галичани, Волині й Поділля. В свою чергу, 3 жовтня 1926

року, коли в Києві відбувалися урочистості з нагоди 60-річчя від дня народження Михайла Грушевського, Сіцинський провів у Кам'янці, у приміщенні театру, розширені збори наукової інтелігенції з участю представників трудових колективів міста й округи. У виголошеній великій доповіді він уперше на Поділлі подав широкий огляд життєвого шляху та історіографічний аналіз творчої спадщини ювіляра. Сіцинський резюмував у своєму виступі: "Що зроблено Грушевським з історії нашого краю? – Розкопував Бакотські скелі з Антоновичем. – Написав "Барське староство" і видав багато архівних матеріалів у двох томах VIII частини "Архива ЮЗР". – У Львові він видав дуже цінну збірку документів, що торкаються історії Поділля" [28, арк. 68-70].

1927 року М.Грушевський двічі звертався листом до Ю.Сіцинського з проханням надіслати для опублікування авторський рукопис "Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.". У відповідь Сіцинський писав 2 серпня цього ж року: "Завтра я вишлю Вам... рукопис з фотографіями та планами, Я задержався з присилкою... і не переписав на машинці свою статтю, бо не було часу й засобів... прошу Вас доручити кому передрукувати, якщо стаття годяща... Дуже я вдячний Вам за Ваші турботи про мене, за Вашу прихильність до моєї праці" [29, арк. 1-2]. Грушевський позитивно оцінив одержаний рукопис, вжив необхідні заходи для негайного обнародування однієї з кращих праць Сіцинського і одночасно врахував матеріальну скруту автора. У листі від 27 вересня 1927 року Сіцинський писав: "Щиро вдячний Вам за прислані гроші. Вони прийшли як раз в пору, коли дуже були потрібні мені..." [29, арк. 4].

У 1927 році Ю.Сіцинський видав у Вінниці першу частину своєї книги "Нариси історії Поділля", яка була схвально зустрінута науковою громадськістю України і високо оцінена М.Грушевським. "Оце віддавши під Вашу опіку свої "Замки", – писав Сіцинський академіку, – хочу братися за 2-й випуск "Нарисів історії Поділля" [29, арк. 3]. Однак цей намір не вдалося здійснити. Наближався кінець 20-х років, коли з повною силою запрацювали жорна сталінського терору і трагічно позначилися на житті й долі, зокрема Михайла Грушевського і Юхима Сіцинського.

Отже, Подільський край зі своєю складною історією зіграв велику роль у творчості Михайла Грушевського, а багаторічна дружба з Юхимом Сіцинським та іншими подолянами, стала взірцем людських і наукових стосунків, плідно сприяла духовному збагаченню їх на ниві історії України і поділлязнавства.

У Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику, Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. К.А.Тімірязєва зберігається низка прижиттєвих видань праць великого вченого, які тривалий час знаходилися у закритих для читачів "Спецфондах" і лише за роки незалежності України стали надбанням науковців та широкого загалу. Сьогодні тема вивчення життя і творчості М.С.Грушевського стала однією з провідних у дослідженнях подільських учених і краєзнавців, які роблять свій вагомий внесок у всеукраїнську грушевськіану.

Вдячні подоляни свято бережуть пам'ять про видатного історика зі світовим ім'ям. 15 вересня 2001 р. на честь 600-річчя міста Бара, що на Вінниччині, урочисто відкрито пам'ятник М.Грушевському на території педагогічного коледжу (архітектор М.Площанський). Наступного року, ім'я Михайла Грушевського було присвоєно цьому коледжу, де 2005 р. створено історико-меморіальний музей вченого. Стало традицією в Україні повсюдно проводити міжнародні, всеукраїнські та регіональні конференції, сипозіуми, круглі столи, читання, присвячені різноаспектному дослідженню життя і творчості М.Грушевського та відзначенню його ювілеїв. Його іменем названі проспекти і вулиці в Кам'янці-Подільському, Хмельницькому, Вінниці та багатьох інших містах Поділля.

Список використаних джерел і літератури

1. Кравець, М. Значення праць М.С.Грушевського для вивчення історії Поділля / М. М. Кравець // Тези доп. 10-ї Вінниц. обл. історико-краєзн. конф. – Вінниця, 1991. – С. 3-5.
2. Воловик, В. Михайло Грушевський – видатний краєзнавець Поділля / В. П. Воловик, О. В. Воловик // Україна на шляху до свободи і незалежності: до 130-річчя від дня народж. М.Грушевського. – Вінниця, 1996. – С. 26-27.
3. Гальчак, С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі ХІХ – початку ХХІ ст.: монографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця, Меркьюрі-Поділля. – 2011. – 788 с.
4. Зінько, Ю. А. Поділля і поділезнавство як історико-географічний фактор у творчості М.С.Грушевського / Юрій Зінько, Іван Романюк // М.С.Грушевський – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: мат-ли ІІ регіон. наук.-практ. конф. – Бар, 2006. – С. 224-228.
5. Романюк, І. М. На порозі зрілості. М.С.Грушевський – магістрант Київського університету / Іван Романюк // Бар. Барська земля – крізь призму століть: мат-ли І Міжнар. наук.-практ. конф. – Бар, 2008. – С. 234-238.
6. Мазило, І. В. Деякі питання історії Подільського краю в працях М.С.Грушевського / І. В. Мазило // Українп на шляху до свободи і незалежності: до 130-річчя від дня народж. М.Грушевського: мат-ли наук. конф. – Вінниця, 1996. – С. 28-29.
7. Бакалець, О. А. Грушевський М. С. про господарство та грошові відносини в Барському старостві у ХV–ХVІІІ ст. / О. А. Бакалець // Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства: зб. статей. – Львів, 2015. – С. 64-70.
8. Страшний, В. Над Поділлям дух Грушевського витає / В. Страшний // М.С.Грушевський – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: мат-ли ІІ регіон. наук.-практ. конф. – Бар, 2006. – С. 208-215.
9. Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891–1927 рр.) / вступ. ст., упоряд., коментарі О. М. Кошель. – К., 2009. – 140 с.
10. Мошак, М. Великий подолянин. Біографія, спогади, документи та листування Юхима Йосиповича Сіцінського / автор і упоряд. М. І. Мошак. – Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2014. – 408 с.
11. Баженов, Л. В. Здружені історією Поділля / Лев Баженов // Духовні витоки Поділля: творці історії рідного краю. Матеріали міжнародної науково-практичної

конференції 9-11 вересня 1994 р. м. Кам'янець-Подільський. – Хмельницький: “Поділля”, 1994. – С. 15-20.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1235 (ф. “Грушевських”), оп. 1, спр. Листи Ю. Сіцинського до М. Грушевського.

13. Левчук, Л. Село Сестринівка – мала батьківщина М. С. Грушевського / Л. Левчук // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку: Мат-ли III Міжнар. конф. – Вінниця – Бар, 2014. – С. 259-254.

14. Восколуп, В. Михайло Грушевський і Поділля / В. Восколуп // Історична та літературна спадщина Михайло Грушевського: мат-ли міжнар. наук.-практ. конф., 25 верес. 2005 р., м. Бар. – Бар, 2005. – С. 19-21.

15. Грушевський, М. Южно-русские господарские замки в половине XVI века: ист.-статист. очерк / М. Грушевский // Университетские известия. – К., 1890. – Т. 2. – С. 1-33.

16. Грушевський М. С. Південно-руські господарські замки в половині XVI століття: історико-статистичний нарис / Михайло Грушевський; упорядн., передм. і перекл. А. М. Трембіцький. – Хмельницький: ІРД, 2013. – 96 с.

17. [П.Г.] Рец. на кн.: Грушевський М. Южнорусские господарские замки замки в половине XVI в.; Историко-статистический очерк. – К., 1890 / П.В. Голубовский // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – № 8. – С. 333-334.

18. Грушевський. Автобіографія, 1926 р. // Михайло Грушевський. – К.: Бібліотека українця, 1998. – С. 26-57.

19. ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 746.

20. Там само, оп. 1, спр. 214.

21. Чтения в ист. обществе Нестора-етописца. – К., 1892. – Т. 6. – Отд. 1. – С. 15-16.

22. Романюк, І. М. Михайло Грушевський і Вінниччина / Іван Романюк // Михайло Грушевський і Вінниччина. До 150-річчя від дня народж. бібліограф. покажчик. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. – С. 8-20.

23. Грушевський, М. С. Барское старство. Исторические очерки (XV–XVIII вв.) / М. С. Грушевский. – К.: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1894. – 404 с.

24. Грушевський, М. С. Матеріали для історії місцевого самоуправління в зв'язі с історією сословної організації: Акты Барского старства XV–XVIII вв. / М. С. Грушевский // Архив Юго-Западной России: Изд. Комиссией для разбора древних актов. – Ч. 8. – Т. 1. – К., 1893. – 372 с.; Ч. 8. – Т. 2. – К., 1894. – 274 с.

25. Грушевський, М. [Рец. на кн.: Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 5: Истор. сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд, свящ. Е. Сецинского (Каменец, 1895)] // Зап. НТШ. – Львів, 1896. – Т. 13. – Кн. 4. – С. 18-19.

26. Грушевський, М. [Рец. на кн.: Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Церкви и приходы Подольской епархии (Каменец, 1901)] / М. С. Грушевський // Зап. НТШ. – Львів, 1901. – Т. 42. – Кн. 4. – С. 48-49.

27. ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 746.

28. Держархів Хмельницької області, ф. Р-3333, оп. 1, спр. 33.

29. ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 759.

Lev Bazhenov

Podolia in the life and work of Mykhailo Hrushevskiy

In an article devoted to the 150th anniversary of Mykhailo Serhiyovych Hrushevskiy, based on the sources used and the scientific literature on hrushhevskiy studies, illuminated from the perspective of the life stages of prominent historian and statesman of Ukraine with his childhood kinship with hem, particularly its frequent stay in the area of the village of Sestrynivka, Vinnitsa region is analyzed in terms of historiographical first published scientific work "South Russian household locks in half of the sixteenth century" (1890), established him as a student studying at the University of Kiev (1866–1890).

We consider the second period of creativity of the scientist (1890 – the beginning of the XX century) which is closely associated with the performance of his master's thesis "Bar Starostvo: Historical Notes: XV–XVIII" in Podolia and the creation of the first volumes of "History of Ukraine-Rus", the search for historical sources to them in Kamianets-Podilskiyi, the Bar and other areas of Podolia, he participated in archaeological excavations chronicle Bakota (1891), establishing close and lasting relations of cooperation with the E.I.Setsinskyi and other local ethnographers.

Indicates the influence and enhance local scientific and natural history research the history of Podolia during the second stint Hrushevskiy in Kamianets-Podilskiyi in the period of the Ukrainian revolution (February-March 1919).

Characterized M.Hrushevskiy communication with scientists and ethnographers Podolia in 1924–1928 year, his assistance E.Setsinskyi labor edition "Fortified towns of Western Podolia XIV–XVII centuries", describes the organization E.Setsinskyi in 1926 the 60th anniversary M.Hrushevskiy in Kamianets-Podilskiyi and Podolia, served assessing the contribution of academic research in the history of this region of Ukraine.

Keywords: *history of Podolia, M.S.Hrushevskiy, E.I.Setsinskyi, study, master's thesis, writings, epistolary, collaboration.*

Л.В.Баженов

Подолія в житті і творчестві Михайла Грушевського

В статтю, посвященную 150-летию со дня рождения Михаила Сергеевича Грушевского, опираясь на опубликованные источники и научную литературу по грушевковедению, освещаются родственные связи с Подольем, в частности его частое пребывание в с.Сестриновка, Винницкой области, анализируется первая опубликованная научная работа "Южно-русские господарские замки в половине XVI века" (1890), созданная им во время учебы в Киевском университете (1866–1890).

Рассматривается второй период творчества ученого (1890-тые гг. – начало XX в.), тесно связанный с исполнением магистерской диссертации "Барское староство в XV–XVIII в." на Подоллии и созданием первых томов

“Истории Украины-Руси”, поисками исторических источников к ним в Каменец-Подольском, Баре и других местностях Подольской губернии, его участие в археологических раскопках летописной Бакоты (1891), налаживание тесных продолжительных связей и сотрудничества с Е.И.Сецинским и другими местными краеведами.

Указывается на влияние и активизацию местных научно-краеведческих исследований истории Подолии во время второго пребывания М.Грушевского в Каменец-Подольском в период Украинской революции (февраль-март 1919 г.)

Характеризуются связи М.Грушевского с учёными и краеведами Подолии в 1924–1928 гг., его помощь Е.Сецинскому в издании труда “Оборонные замки Западной Подолии XIV–XVII вв.”, освещается организация Е.Сецинским в 1926 г. празднования 60-летия М.Грушевского в г.Каменец-Подольском и на Подолии, подаются оценки вклада академика в исследовании истории этого региона Украины.

Ключевые слова: *история Подолии, М.С.Грушевский, Е.И.Сецинский, исследования, магистерская диссертация, труды, эпистолярный, сотрудничество.*

Одержано 29 серпня 2016 року